

250 pagina's, 'how profoundly church history was being affected by the Enlightenment culture'. Daarin heeft hij gelijk. 's Gravezande reisde weliswaar niet zelf naar de Hofstad, maar liet *wel* zijn Haagse collega Wigbold Muilman Willemsz. de in de Kloosterkerk aanwezige akte uit Londen onderzoeken en concludeerde onder meer op grond van de verschillende signaturen daaronder – die in sommige gevallen door Muilman met andere originele signaturen vergeleken konden worden –, dat dit stuk het origineel was en geen afschrift. Dankzij Muilmans autopsie kon 's Gravezande bovendien tien ondertekeningen aanvullen die niet bij Van Renesse-Ens voorkwamen. Vooral het 'Actum Wesaliae 3° Nouembris anni 1568' overtuigde hem dat deze vergadering, waarover verder niets bekend was, werkelijk had plaatsgevonden.¹²

Zelf zou ik naast het Verlichtings-aspect nog een ander aspect willen noemen. 's Gravezande was niet alleen historisch, maar ook juridisch geschoold. Alvorens hij predikant werd, werkte hij als procureur en notaris. Vandaar dat het niet vreemd is, dat van zijn hand naast de nodige historische studies, ook twee kerkjuridische werken voor de belangrijke en uitgestrekte classis Walcheren verschenen: in 1752 een reglement voor een nieuw te vormen weduwenbeurs en in 1780 (samen met J.W. te Water, toen nog te Vlissingen) een herziening van het classicale wetboek van 1739. Dat ook 's Gravezande, evenals Nauta een kleine twee eeuwen later, in de ban was van 1 Cor. 14, blijkt uit de woorden op de rugzijde van het titelblad van de *Wetten van de classicaale vergaderinge in Walcheren*: 'Laat alle dingen eerlyk en met orde geschieden. 1 Kor. xiv: 40'. In de Voorrede verwezen hij en Te Water bovendien expliciet naar 'de twee eerste verzamelingen der Nederlandsche Kerken' Wezel en Emden, omdat daar de 'aanleiding' gelegen was voor het ontstaan der classis Walcheren. Wezel wenste immers in elke Nederlandse provincie classes. Aldus werd Wezel verwezenlijkt in het Zeeuwse, waar overigens niet de DKO gold, maar een eigen kerkorde van 1591.¹³

De kroon op de ontwikkeling sinds 1664 werd in 1792 geplaatst. Dat jaar verscheen namelijk het eerste van drie aanvullende delen op een (met name op Holland betrekking hebbend) *Kerkeelyk Placaat-boek* uit de jaren 1722-1735. Het deel dat in 1792 uitkwam, opende met een extract uit de Pacificatie van Gent; het derde, dat in 1806 van de pers kwam, besloot met een aantal politieke en kerkelijke stukken die in de eerste jaren na de scheiding van kerk en staat waren uitgekomen. Tussen die cruciale jaren 1576 en 1796 werd een reeks van plakkaten, ordonnanties en resoluties geboden, die samen de kerkelijke gang van zaken hadden bepaald. De drie supplementdelen waren voornamelijk het werk van de Haarlemse predikant Abraham Rutgers (1751-1809), door A.

¹² *Twee honderd jarige gedachtenis van het eerste synode der Nederlandsche kerken onder het kruis; en, zo in, als buiten Nederland, allesins verstrooid; gehouden te Wesel den 3. November 1568. Gevierd in eene kerkreden over 1 Cor. XIV: 40, te Middelburg in Zeeland, den 20. Nov. 1768. (...) Met eenige aantekeningen en bylagen, betreffende personen en zaken, welke dienen konnen ter opheldering van verscheide byzonderheden, behoorende tot de kerkgeschiedenis van Nederland, doch inzonderheid van Zeeland en Middelburg, ten tyde der Nederlandsche beroerten en invoeringe van de Kerkhervorminge in de XVI. eeuw, Middelburg 1769, 1, 117, 218, 225-228. M. zond 10 maart 1769 uitslag van de autopsie; Spohnholz, die 's-Gravezande' en 'Muiman' spelt, stelt ten onrechte dat 's G. zelf het onderzoek verrichtte; 146v., 154 (n. 88).*

¹³ *Wetten Walcheren, Middelburg [1780], (II, III). Zie voor A. 's Gravezande (1714-1787): BLGNP III, 145v.; voor diens preek: J.P. van Dooren, 'Die Gedenkschrift des Pfarrers Adrianus 's Gravezande (1768) und einige Besonderheiten über die Kopien der Weseler Akten', in: W. Stempel, e.a., Weseler Konvent 1568-1968. Eine Jubiläumschrift, Düsseldorf 1968, 53-59; voor diens reglement en wetboek: C. van den Broeke, Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid*